

نقش رزق حلال در استحکام نهاد خانواده در سیره و سخن امام رضا(ع)

مرتضی رحیمی^۱

چکیده

در سخنان و سیره امام رضا(ع) از رزق حلال و عناوین مرتبط با آن سخن به میان آمده و مفهوم رزق حلال ترسیم شده است. از سویی خانواده با عناوین چندی مورد اشاره قرار گرفته و از استحکام آن سخن به میان آمده و به توسعه و رفاه آن تشویق شده است. در مقاله حاضر ضمن بیان مواردی که به رزق حلال اشاره دارند رابطه رزق حلال و استحکام بنیان خانواده تبیین شده است، زیرا نظر به اهمیت خانواده، اسلام راهکارهای زیادی برای استحکام آن بیان داشته همچنین از عوامل سست کننده آن نهی نموده است، لذا متونی که به استحکام نهاد خانواده تشویق می‌کنند، به مراتب بیشتر از متون، مشوق تشکیل خانواده هستند. در سخنان و سیره امام رضا(ع) برای استحکام بنیان خانواده، بر روزی حلال تأکید شده که از طرق عناوینی، همچون صلوة رحم، رعایت حقوق متقابل، محبت به دیگران و خوشحال نمودن ایشان، پرهیز از حسد، رضایت‌مندی، قناعت، ساده زیستی و پرهیز از تکلف و... در استحکام بنیان خانواده نقش بسزایی دارد.

واژگان کلیدی

خانواده، استحکام، روزی حلال، مال، تقدیر معیشت، درآمد.

تاریخ دریافت: ۹۲/۰۳/۲۵ تاریخ پذیرش: ۹۲/۰۵/۰۶

۱. استادیار دانشکده الهیات دانشگاه شیراز

mrahimi2@gmail.com

❖ مقدمه

رزق به معنای عطا و بخشش مستمری است که به منظور ادامه حیات با نیاز فرد مطابقت دارد. از آنجا که روزی خداوند، عطای مستمر به آفریدگان است، از آن به رزق تعبیر شده است (مصطفوی، ۱۳۶۰، ج ۴: ۱۱۵). مطابق با نیاز فرد بودن یا بهره‌مند شدن فرد از آن، قیودی هستند که موجب نزدیک شدن مفاهیم رزق و کالا به یکدیگر هستند (قریشی، ۱۳۷۱، ج ۳: ۲؛ طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۳: ۱۳۷؛ مکارم‌شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۹: ۱۸).

توجه به قیود مذکور همچنین نشان‌دهنده تفاوت مفاهیم رزق و درآمد است؛ از همین رو با استناد به سخن پیامبر (ص): «انما لک من مالک ما اکلت فأنتی أو لبست فأبلیت أو اعطیت فامضیت و سائر لموالیک؛ از مال تو آن مقدار برای توست که بخوری و تمام کنی یا بپوشی یا صدقه دهی یا از آن درگذری» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۰: ۱۳۸) این خلدون گفته است:

اگر منافع درآمد و ثروت انسان به خودش برگردد و در راه تأمین مصالح وی صرف شود، روزی نامیده می‌شود... و چنانچه از مال و دارایی خود به هیچ وجه در مصالح و نیازهایش فایده‌ای نبرد به آن روزی نمی‌گویند، در این صورت آنچه با کوشش و توان خود به دست آورده درآمد نامیده می‌شود. این مانند میراث است نسبت به متوفی که درآمد شمرده می‌شود، اما روزی نامیده نمی‌شود و نسبت به وارثان هر وقت از آن منتفع شوند رزق نامیده می‌شود (خضیری، ۱۹۹۱: ۳۸۱).

در قرآن مجید واژه رزق به شکل‌های گوناگون به کار رفته است؛ در برخی موارد همچون: «و فی السماء رزقکم» (ذاریات/۲۲) در امور مادی است، زیرا در آیه مزبور رزق به معنای باران است (ابن‌عجیبه، ۱۴۱۹، ج ۵: ۴۷۲). رزق در برخی موارد

نقش رزق حلال در استحکام نهاد خانواده ... ❖ ۱۲۷

❖ سال اول، شماره ۲، شماره مسلسل ۲، تابستان ۱۳۹۲

همچون آیه «الَّذِينَ هَاجَرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ ثُمَّ قُتِلُوا أَوْ مَاتُوا لَيَرْزُقَنَّهُمُ اللَّهُ رِزْقًا حَسَنًا وَإِنَّ اللَّهَ لَهوَ خَيْرٌ الرَّازِقِينَ» (حج/۵۸) در امور معنوی و اخروی و در برخی موارد همچون آیه «ان الله هو الرزاق ذو القوه المتین» (ذاریات/۵۸) در معنای عام از امور معنوی و مادی به کار رفته است.

در تأیید تفاوت رزق و درآمد، بر مال حرام رزق اطلاق نشده است، چنان که طبرسی ضمن تفسیر آیه «وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ؛ از آنچه روزی ایشان کرده ایم، انفاق می کنند» (بقره/۴) گفته است:

روزی واقعی آن است که شخص بتواند از آن بهره مند شود و کسی حق نداشته باشد او را از این بهره مندی بازدارد. بنابراین، آیه مذکور دلیل بر آن است که مال حرام رزق و روزی نیست، زیرا خدای متعال مردمان را به انفاق کردن از آنچه روزی ایشان مقرر داشته می ستاید و انفاق کننده از مال حرام- به اتفاق همگان- شایسته ستودن نیست، پس حرام رزق محسوب نمی شود (۱۳۷۲، ج ۱: ۱۲۳).

عبارت مذکور از طبرسی، دیدگاه شیعه و معتزله در خصوص مفهوم رزق را بیان می کند، اما دیدگاه اشاعره چنین نیست. برای توضیح بیشتر باید بگوییم در اینکه آیا لفظ رزق شامل حرام می شود یا نه اختلاف است، به عبارتی، چنانچه انسان از طریق حرام و غیر مشروع تأمین هزینه و مایحتاج کند، آیا شرعاً و از نظر قرآن رزق نامیده می شود یا آنکه در اصطلاح شرع، رزق منحصر به چیزهای حلال است؟ امامیه و معتزله بر این باورند که آنچه از راه حلال به دست می آید رزق نامیده می شود و آنچه از راه حرام به دست می آید رزق محسوب نمی شود. در مقابل، اشاعره بر این باورند که هرچه انسان به دست آورد؛ خواه از راه حرام و خواه حلال، رزق نامیده می شود (فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۲: ۲۷۵).

در تأیید تفاوت رزق و دارایی، رسول خدا^(ص) خوردن مال حرام را پس از روشن شدن حرام بودنش از گناهان کبیره دانسته (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴: ۴۲۲) و معصومان از جمله امام رضا^(ع) مال حلال را توصیه کرده و فرموده‌اند: «أَفْضَلُ الْمَالِ مَا وُقِيَ بِهِ الْعَرُضُ؛ بهترین مال آن است که به وسیله آن حفظ آبرو شود» (عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۱: ۳۰۴).
 امام رضا^(ع) همچنین داشتن همسری خوب که در غیاب شوهر حافظ جان و مال شوهرش باشد بهترین سود مؤمن دانسته و فرموده‌اند:

مَا أَفَادَ عَبْدٌ فَائِدَةً خَيْرًا مِنْ زَوْجَةٍ صَالِحَةٍ إِذَا رَأَاهَا سَرَّتَهُ وَإِذَا غَابَ عَنْهَا حَفِظَتْهُ
 فِي نَفْسِهَا وَمَالِهِ؛ برای بنده خدا چیزی سودمندتر از زن پارسا و شایسته
 نیست. هرگاه به زوجه‌اش نظر کند خوشحال شود و هرگاه شوهر به
 مسافرت رود، زن ناموس و مال او را حفظ کند (همان، ج ۲: ۲۵۶)

و نیز فرموده‌اند:

مَنْ رَضِيَ بِالْيَسِيرِ مِنَ الْحَلَالِ خَفَّتْ مُتُونَتُهُ وَ تَعَمَّ أَهْلُهُ وَ بَصَرَهُ اللَّهُ ذَا الدُّنْيَا وَ دَوَاءَهَا وَ
 أَخْرَجَهُ مِنْهَا سَالِمًا إِلَى دَارِ السَّلَامِ؛ هر کس به مال اندک حلال راضی باشد، هزینه‌های
 زندگی وی کاهش می‌یابد، خانواده‌اش نعمت یابند، خداوند او را به درد و درمان
 دنیا بی‌نا سازد و او را سالم از دنیا به بهشت ببرد (همان، ج ۱: ۲۷۲).

از همین رو، کار بیشتر برای رفاه خانواده را توصیه کرده و فرموده‌اند: «إِنَّ الَّذِي
 يَطْلُبُ مِنْ فَضْلِ يَكْفُ بِهِ عِيَالَهُ أَكْبَرُ مِنَ الْمُجَاهِدِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ» آن کس که کار بیشتری می‌کند
 تا درآمدش برای خود و کسالتش بسنده باشد، در نزد خدا پاداشی بزرگ‌تر از پاداش
 مجاهد فی سبیل الله دارد (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۵: ۸۸).

برداشت کار بیشتر برای رفاه خانواده و مطلوب بودن آن از حدیث مذکور
 منطقی است، از همین رو راغب اصفهانی در آیه «فَإِذَا قُضِيَتِ الصَّلَاةُ فَانْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ وَ

اِبْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللَّهِ وَادْكُرُوا اللَّهَ كَثِيرًا لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ» (جمعه/۱۰) فضل را به معنای بیش از حد کفاف گرفته است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۳۹۵). چنان‌که در علم اصول بیان شده، امر در «فانتشروا» پس از نهی واقع شده و مفید اباحه و جواز است و ارشاد به آن است که پس از اتمام نماز جمعه جایز است مکلف به دنبال امور دیگر و تأمین نیازهای خصوصی برود. آیه مذکور و سخن امام رضا^(ع) که به آن اشاره کردیم، نشان‌دهنده آن است که تشویق به کار و کوشش و کسب روزی به کوشش انسان درباره تحصیل نیازهای اولیه و ضروری محدود نمی‌شود.

کلمه «معاش» که رابطه نزدیکی با رزق دارد نیز در سخن امام رضا^(ع) مورد توجه قرار گرفته، چنان‌که فرموده‌اند: «لَيْسَ لِلنَّاسِ بَدٌّ مِنْ مَعَايِشِهِمْ، فَلَا تَدَعِ الطَّلَبَ؛ مردمان ناگزیر باید برای طلب معاش خود بکوشند، پس طلب معاش را ترک مکن» (ابن‌شعبه حرانی، ۱۴۰۴: ۱۴۰) و نیز در جای دیگر گفته شده:

قَالَ عَلِيُّ بْنُ شُعَيْبٍ: دَخَلْتُ عَلَى أَبِي الْحَسَنِ الرِّضَا ع فَقَالَ لِي - يَا عَلِيُّ مَنْ أَحْسَنُ النَّاسِ مَعَاشًا - قُلْتُ يَا سَيِّدِي أَنْتَ أَعْلَمُ بِهِ مِنِّي - فَقَالَ يَا عَلِيُّ مَنْ حَسَنَ مَعَاشٍ غَيْرِهِ فَي مَعَاشِهِ؛ علی بن شعیب می‌گوید بر ابوالحسن الرضا^(ع) وارد شدم، او به من فرمود: یا علی! زندگی چه کسی از همه نیکوتر است؟ گفتم: شما - ای آقای من - در این باره از من داناتری. فرمود: یا علی! زندگی کسی که زندگی دیگری را تأمین کند (همان: ۴۴۸).

امام رضا^(ع) قناعت کردن را که رابطه نزدیکی با مال و رزق حلال دارد تشویق کرده و فرموده‌اند:

قناعت، نفس آدمی را از خطا و لغزش نگه می‌دارد و موجب می‌شود که انسان به جمع ثروت، مال و اندوختن منال نپردازد و خود را در نزد

اهل دنیا خاضع و خاشع نکند. راه قناعت را فقط دو نفر اتخاذ می‌کنند؛ کسی که دنبال آخرت را گرفته و به مال اندک جهان اکتفا می‌کند یا شخص کریمی که نمی‌تواند و نمی‌خواهد خود را به کثافات دنیا آلوده کند (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۵: ۳۵۳؛ عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۱: ۲۷۲).

امام رضا^(ع) همچنین برای مال و دارایی یا مالکیت خصوصی آن چنان اهمیتی قائل‌اند که انسان در دفاع از آن می‌تواند تا مرز شهادت پیش برود، چنانچه فرموده‌اند: «هر کس برای حفظ مال خود کشته شود، شهید است» (عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۲: ۴۹۹). همچنین، تعرض به مال دیگران را موجب دخول در آتش دوزخ دانسته و فرموده‌اند: «گناهی که کیفر آن دوزخ است سوگند به زیان مال یا حق مسلمان است از روی ظلم و این سوگند دروغ است و پاداش آن دوزخ است و کفاره (راه جبرانی) در دنیا ندارد» (صدوق، بی‌تا: ۲۷۳).

تقدیر معیشت به معنای اندازه داشتن در هزینه و حساب کردن امور زندگی و برقراری هماهنگی بین نیازها و چگونگی برآورد آنهاست. به عبارت دیگر، رعایت اصل حیاتی نظم و انضباط اقتصادی نیز با مسئله درآمد و رزق رابطه نزدیکی دارد که امام رضا^(ع) به رعایت آن توصیه نموده و فرموده‌اند:

لَا يَسْتَكْمِلُ عَبْدٌ حَقِيقَةَ الْإِيمَانِ حَتَّى يَكُونَ فِيهِ خِصَالٌ ثَلَاثٌ اتَّقَهُ فِي الدِّينِ وَ حُسْنَ التَّقْدِيرِ فِي الْمَعِيشَةِ وَالصَّبْرَ عَلَى الرَّزَايَا؛ هیچ بنده‌ای در ایمان به کمال نمی‌رسد، مگر اینکه در او سه خصلت باشد: فهمیدن و درک کردن مسائل شرعی، تنظیم برنامه‌های زندگی با بهترین روش و شکیبایی در گرفتاری‌ها (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱: ۲۱۳).

از همین رو، امام سجاده^(ع) از خداوند خواسته‌اند که حُسن تقدیر را به ایشان بیاموزد «عَلَّمَنِي حُسْنَ التَّقْدِيرِ» (صحیفه سجادیه/۱۳۸). امام علی^(ع) حُسن تقدیر را مایه

پایداری و قوام زندگی دانسته و فرموده‌اند: «قوام العیش حسن التقدير و ملاکه حسن التدبیر» (خوانساری، ۱۳۶۶، ج ۷: ۲۸۹).

مقاله حاضر در پی آن است که از یکسو اهمیت رزق، خانواده و تحکیم آن را در سیره امام رضا^(ع) تبیین کند و از سوی دیگر، چگونگی ارتباط روزی حلال با تحکیم نهاد خانواده و نقش آن را در این باره در سیره امام رضا^(ع) بیان نماید.

درخصوص پیشینه تحقیق باید گفت که در متون اسلامی از جمله سخنان و سیره امام رضا^(ع) مطالبی درباره مطلوب بودن استحکام خانواده و لزوم جلوگیری از سست شدن پایه‌های آن به چشم می‌خورد. همچنین، مواردی درباره رزق و عناوین اخلاقی مرتبط با آن از جمله: رضایتمندی، قناعت، پرهیز از حسد و... حایز اهمیت هستند و به‌نوعی از اهمیت بهداشت روانی و لزوم پیوند افراد جامعه با هم سخن می‌گویند. در کتاب‌های اخلاقی، تفاسیر فقهی و... نیز مواردی به چشم می‌خورد که اهمیت خانواده و استحکام پایه‌های آن را بیان می‌کند.

با وجود این، تحقیق مستقلی درباره رابطه رزق حلال با استحکام بنیان خانواده وجود ندارد. از این‌رو، در نوشتار حاضر ضمن بیان مفهوم رزق حلال، خانواده و اهمیت آنها، به بررسی نقش روزی حلال در استحکام نهاد خانواده در سخن و سیره امام رضا^(ع) پرداخته می‌شود.

مفهوم روزی حلال در سخن امام رضا^(ع)

امام رضا^(ع) علاوه بر تشویق به روزی حلال به شکل‌های گوناگون و نهی از خوردن مال حرام و بیان برخی از مصادیق آن همچون: ربا، رشوه و... تفسیری از مفهوم رزق و روزی حلال را ارائه فرموده‌اند؛ چنان‌که محمدبن ابی‌نصر به امام رضا^(ع)

عرض کرد: «جعلت فداک ادعوا لله عزَّ وَّجلَّ أن يرزقني الحلال فقال أتدري ما الحلال؟ قلت أذی عندنا الكسب الطيب؛ قربانت شوم، من دعا می‌کنم که خداوند از روزی حلال خود به من عطا فرماید. حضرت فرمودند: می‌دانی روزی حلال چیست؟» عرض کردم: قربانت تا آنجا که می‌دانم کاسبی بی‌غل و غش را روزی حلال می‌شمارند. حضرت فرمودند علی بن حسین^(ع) می‌فرمودند: «الحلال هو قوت المصطفين ثم قال قل أسألك من رزقك الواسع؛ روزی حلال قوت برگزیدگان الهی است، در دعای خود بگو بار خدایا، از روزی واسعت به من عطا کن» (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۵: ۵۹).

از متن پرسش و پاسخ برمی‌آید که روزی حلال آن است که از راه‌های مجاز در شرع - که کتاب‌های فقهی عهده‌دار بیان آن هستند - به دست آید؛ چنان‌که سخنان دیگر امام رضا^(ع) در بیان برخی از مصادیق مال حرام همچون ربا و رشوه این مدعا را ثابت و تأیید می‌کند. در روایتی دیگر معمر بن خلاد از حضرت رضا^(ع) روایت کرده که فرمودند حضرت باقر^(ع) مردی را دیدند که می‌گفت: «اللهم إني أسألك من رزقك الحلال» امام فرمودند تو از خداوند روزی پیامبران را درخواست می‌کنی، بگو: «قل اللهم إني أسألك رزقاً حلالاً واسعاً طيباً من رزقك» (همان، ج ۲: ۵۵۲) و نیز حسن بن جهم گوید از حضرت رضا^(ع) شنیدم که می‌فرمود: «مردم هرگاه غذای یک سال خود را در خانه داشته باشند بار زندگی آنها آسان می‌گردد و از نگرانی‌ها آسوده می‌شوند. امام باقر و صادق^(ع) مزرعه‌ای خریداری نمی‌کردند، مگر اینکه دو سال هزینه زندگی آنها از آن مزرعه تأمین می‌شد» (همان، ج ۵: ۸۹).

منظور از روزی پیامبران در روایت‌های مذکور، رزقی است که در واقع و نفس‌الامر حلال باشد، چنین رزقی رزق پیامبران و اوصیای ایشان است، اما رزق

مؤمنان، رزقی است که در ظاهر شریعت حلال باشد، یعنی مکلف، از طریق تقلید یا اجتهاد، به حلال بودن آن، علم پیدا کند، چه بسا رزق‌هایی که بر اساس ظاهر شریعت به حلال بودن آنها حکم شده، مشتبّه و شبه‌ناک باشد.

در روایت دیگری معمر بن خلاد از حضرت رضا^(ع) پرسیده آیا می‌شود غذای یک‌سال را ذخیره کرد؟ حضرت فرمودند: من این کار را می‌کنم، یعنی مواد یک‌سال را ذخیره می‌کنم (عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۲: ۲۹۹). همچنین، حضرت رضا^(ع) به نقل از پدرانش فرموده که رسول خدا^(ص) فرمودند: «سه خصلت را از کلاغ یاد بگیرید که عبارت‌اند از: انجام عمل لقاح مخفیانه، بیرون شدن در طلب روزی هنگام صبح و ترس و احتیاط از دشمن» (صدوق، ۱۳۷۸، ج ۱: ۲۵۷؛ فتال نیشابوری، ۱۴۲۳، ج ۲: ۴۳۲).

امام رضا^(ع) همچنین از مفهوم حلال، تفسیری ارائه کرده و هر چیزی را که برای بدن مقوی و مفید باشد حلال دانسته و فرموده‌اند:

خدای متعال هیچ خوردنی و آشامیدنی را مباح قرار نداده، مگر اینکه
منفعت و صلاحی در آن باشد و هیچ چیز را حرام نفرموده، مگر اینکه در
آن زیان، تلف و فساد باشد؛ پس هر چیز سودمندی که به تن قوت دهد
و بر نیروی بدن بیفزاید حلال است (نوری، ۱۴۰۸، ج ۱۶: ۱۶۵).

در اهمیت روزی حلال، رسول خدا^(ص) فرموده‌اند: «کسی که ۴۰ روز حلال بخورد، خداوند متعال قلبش را نورانی می‌گرداند.» و درباره مال حرام فرموده‌اند: «خداوند متعال فرشته‌ای دارد که هر شب بر بیت‌المقدس این ندا را می‌دهد: کسی که حرامی بخورد، نه عمل مستحبی از او قبول می‌شود و نه عمل واجبی» (ابن فهد حلی، ۱۴۰۷: ۱۵۳). همچنین امام رضا^(ع) فرموده‌اند: «عَلَيْكَ بِالصَّبْرِ وَ طَلَبِ الْحَلَالِ وَ صَلَاةِ الرَّحِيمِ؛ بر تو باد به صبر کردن و طلب روزی حلال و پیوند با خویشاوند» (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۲: ۴۸۸).

از جمله دلایل اهمیت روزی حلال از منظر امام رضا^(ع) آن است که در خصوص قصر یا اتمام نماز در سفر، حضرت بین سفر حلال و سفر برای معصیت تفاوت قائل شده‌اند. از این رو، ابوسعید خراسانی می‌گوید دو مرد در خراسان بر حضرت امام ابوالحسن علی بن موسی الرضا^(ع) وارد شدند و از حکم نماز مسافر پرسیدند. امام به یکی از آنان فرمود: «بر تو واجب است که نماز را قصر بخوانی، چون به قصد دیدار من آمدی» و به دیگری گفت: «بر تو واجب است نماز را تمام بخوانی، چون آهنگ دیدار سلطان داشته‌ای» (عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۲: ۱۷۵).

گرچه در روایت یادشده به وضوح سخنی از مال حلال و حرام به میان نیامده، اما از باب تنقیح مناط می‌توان چنین استفاده‌ای کرد. از همین رو شیخ انصاری گفته: «هرگاه شخص، سفرش سفر معصیت باشد؛ مثل: صید کردن لگو، ظلم کردن، قطع طریق کردن، اعانت ظالم یا اطاعت از ظالم و غیره نماز وی تمام خواهد بود» (۱۴۱۵: ۱۶۳). همچنین، حضرت امام^(ره) در شرایط قصر نماز فرموده‌اند:

سفر از نظر شرعی برای او جایز باشد، بنابراین اگر سفر معصیت و حرام باشد، اعم از اینکه خود سفر حرام باشد مثل: فرار از جنگ یا هدف از سفر کار حرامی باشد مثل سفر برای راهزنی، حکم سفر را ندارد و نماز تمام است (خمینی امام)، ۱۴۲۴، ج ۱: ۷۳۴).

با توجه به اهمیت رفاه خانواده، امام رضا^(ع) بیچارگی، بیچاره‌نمایی، فقر و تنگدستی را نکوهش کرده و فرموده‌اند:

ان الله يحب الجمال والتجمل و يبغض البؤس و التباؤس فان الله إذا أنعم على عبده بنعمة أحب أن يرى عليه أثرها، قيل كيف ذلك؟! همانا خداوند متعال زیبایی و آراستگی را دوست دارد و بدحالی و بدبخت‌نمایی را (و خود را

بدبخت، ندار، بیچاره و ضعیف نشان دادن) زشت می‌دارد، زیرا هنگامی که خداوند به بنده‌ای نعمتی داد، دوست دارد اثر آن نعمت را در زندگی او ببیند (صدوق، بی تا: ۳۵۴).

بدیهی است که آراستگی و بدحال نبودن در بسیاری از موارد به امکانات اقتصادی و مادی افراد بستگی دارد.

امام رضا^(ع) همچنین فقر و تنگدستی را کلید مسائل اجتماعی، بدبختی و بیچارگی دانسته و فرموده‌اند: «الْمَسْكَنَةُ مِفْتَاحُ الْبُؤْسِ؛ نداری کلید بدبختی است» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۵: ۳۵۴؛ عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۱: ۳۰۳). همچنین از فساد و تباهی اموال و تکدی‌گری نکوهش نموده و فرموده‌اند: «إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى يُبْغِضُ الْقَيْلَ وَالْقَالَ - وَإِضَاعَ الْمَالِ وَكَثْرَةَ السُّؤَالِ؛ خدا از قیل و قال، تباه کردن مال و افزونی سؤال (زیاد درخواست و تقاضا کردن) نفرت دارد» (همان: ۳۳۶؛ همان: ۲۸۵).

با وجود مطلوب بودن رفاه و توسعه زندگی خانواده، امام رضا^(ع) تصرف اسراف‌آمیز در اموال و نیز سخت‌گیری را نکوهش کرده، به اعتدال و میانه‌روی توصیه نموده و در پاسخ عباسی که از ایشان درباره تأمین مخارج خانواده خویش جویا شده بود فرمودند:

بَيْنَ الْمَكْرُوهَيْنِ قَالَ فَقُلْتُ جُعِلْتُ فِدَاكَ لَا وَاللَّهِ مَا أَعْرِفُ الْمَكْرُوهَيْنِ قَالَ فَقَالَ لِي يَرْحَمَكَ اللَّهُ أَمَا تَعْرِفُ أَنَّ اللَّهَ عَزَّوَجَلَّ كَرِهَ الْإِسْرَافَ وَكَرِهَ الْإِقْتَارَ فَقَالَ: وَاللَّذِينَ إِذَا انْفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتَرُوا وَكَانَ بَيْنَ ذَلِكَ قَوَامًا؛ از حضرت رضا^(ع) اذن گرفتم اجازه دهند به خاندان خود انفاق کنم. فرمودند: مواظب باش که مرتکب دو مکروه نشوی! عرض کردم: من این موضوع را درک نمی‌کنم. فرمودند: اسراف و زیاده‌روی در انفاق نزد خداوند کراهت دارد؛ همان‌طور

که خودداری و انفاق نکردن را نیز مکروه شمرده است (فرقان/۶۷).
و در قرآن مجید فرموده: «وَالَّذِينَ إِذَا أَنْفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتُرُوا وَكَانَ بَيْنَ ذَلِكَ قَوَامًا»
(همان، ج ۶۸: ۳۴۷؛ همان: ۳۶۳).

در سخن مذکور منظور از کلمه «مکروه» امر ناگوار و ناخوشایند است و مکروه از احکام خمسۀ تکلیفی مورد نظر نیست. با توجه به آنچه گذشت، برای تحقق روزی حلال دو شرط لازم است: حُسن شرعی و حُسن طبیعی، زیرا رعایت موازین شرعی در کسب روزی و لزوم دوری از راه‌های غیرمشموع به دست آوردن مال، مانند ربا و... به حُسن شرعی اشاره دارد و از سویی، شرط مفید و مقوی بودن روزی که امام رضا^(ع) به آن اشاره کرده‌اند، حُسن طبیعی را دربرمی‌گیرد.
از دیگر نکته‌های سخنان امام رضا^(ع) این است که با وجود نکوهش فقر و تنگدستی از دیدگاه آن حضرت و تشویق ایشان به توسعه رفاه خانواده، در این‌باره بر اعتدال، میانه‌روی، پرهیز از اسراف (افراط) و نیز تفریط (خودداری از انفاق) تأکید کرده‌اند، زیرا با استناد به آیه ۶۷ سوره فرقان از افراط و تفریط با نام «مکروه» تعبیر فرموده‌اند.

ماهیت خانواده در سخن امام رضا^(ع)

خانواده از نظر عرف عبارت است از: زن، فرزندان و خویشاوندان مرد و زن و در اصطلاح شرعی، خانواده جماعت و گروهی هستند که زیربنای جامعه را تشکیل می‌دهند، بنای آن بر روابط همسری بین زن و مرد استوار است و پیامد آن فرزندان است که به وجود می‌آیند.

کلمه «الأسره» در لغت (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۴: ۲۰) خانواده و خویشان مرد است. از سوی دیگر، این کلمه به معنای زره سخت و محکم نیز به کار رفته است. از این‌رو،

خانواده و خویشان نزدیک همچون زهری هستند که خود را با آنان نگه داشته و به پشتیبانی آنان خود را حفظ می‌کنند. این کلمه در قرآن به کار نرفته، اما کلمه «اهل» که گاهی مفهوم خانواده و همسر را می‌دهد در قرآن به کار رفته؛ مثلاً در آیه «قَالَ لِأَهْلِهِ امْكُتُوا إِنِّي آنَسْتُ نَارًا» (قصص/۲۹) کلمه اهل به معنای همسر است، اما در آیه «فَأَنْجَيْنَاهُ وَأَهْلَهُ إِلَّا امْرَأَتَهُ قَدَّرْنَاهَا مِنَ الْغَابِرِينَ» (نمل/۵۷) به معنای خانواده به کار رفته است.

خانواده دارای سه نوع کوچک (خاص یا محدود)، متوسط و بزرگ (عام یا گسترده) است. خانواده کوچک، محدود یا خاص، به زن و شوهر و فرزندان محدود می‌شود. اسلام برای تحکیم و استواری پایه‌های این نوع خانواده بیشترین توجه و اهتمام را دارد و منظور از خانواده در مقاله حاضر همین معناست. خانواده در مفهوم متوسط آن شامل اقوام و خویشان است مانند: پدر، مادر، پدربزرگ، مادربزرگ، برادر، خواهر، عمو، عمه، دایی، خاله و... اینها کسانی هستند که در بحث صلۀ رحم مدنظر هستند و رعایت و محبت به آنان موجب برکت عمر و روزی و آبادانی سرزمین‌ها دانسته شده است. خانواده بزرگ شامل همسایگان، دوستان و دیگران می‌شود که خداوند اساس ارتباطشان را بر «اخوت» گذاشته و همه را به محبت و ارتباط متقابل و تفاهم فراخوانده و فرموده: «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ» (حجرات/۱۰).

کلمه «اهل» و جمع آن و نیز «عیال» در معنای خانواده در سخن امام رضا(ع) به کار رفته و درخصوص تلاش برای رفع نیاز و رفاه آنها توصیه شده است؛ از جمله سخن آن حضرت که در آن آمده است: «الَّذِي يَطْلُبُ مِنْ فَضْلِ يَكْفُ بِهِ عِيَالَهُ أَكْثَرُ أَجْرًا مِنَ الْمُجَاهِدِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ؛ آن‌کس که کار بیشتری می‌کند تا درآمدش برای خود و کسانش بسنده باشد، در نزد خدا پاداشی بزرگ‌تر از پاداش مجاهد فی سبیل‌الله

دارد» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۵: ۳۳۹). همچنین، در جای دیگر فرموده‌اند: «صَاحِبُ النِّعْمَةِ يَجِبُ أَنْ يُوسِّعَ عَلَى عِيَالِهِ؛ کسی که از امکانات برخوردار است، واجب است به زندگی خانواده‌اش وسعت بخشد» (عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۱: ۲۸۵).

امام رضا^(ع) در جای دیگر با استفاده از کلمه عیال به معنای خانواده فرموده‌اند: «يَنْبَغِي لِلرَّجُلِ أَنْ يُوسِّعَ عَلَى عِيَالِهِ كَيْلًا يَتَمَنَّوْا مَوْتَهُ» لازم است که مرد مسلمان با زحمتهای شبانه‌روزی خود رفاه خانواده‌اش را توسعه دهد تا ایشان (بر اثر محرومیت و مسائل زندگی) مرگ وی را آرزو نکنند (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۴: ۱۱).

کلمه اهل در سخن امام رضا^(ع) نیز در معنای خانواده به کار رفته، چنان‌که فرموده‌اند:

مَنْ رَضِيَ بِالْيَسِيرِ مِنَ الْحَلَالِ خَفَّتْ مَوْتُهُ وَنِعْمَ أَهْلُهُ وَبَصَرَهُ اللَّهُ ذَاةَ الدُّنْيَا وَ
دَوَاءَهَا وَأَخْرَجَهُ مِنْهَا سَالِمًا إِلَى دَارِ السَّلَامِ؛ هر کس به مال اندک حلال راضی
باشد، هزینه‌های زندگی وی کاهش می‌یابد و خانواده‌اش نعمت یابند و
خداوند او را به درد و درمان دنیا بینا کند و او را سالم از دنیا به بهشت
ببرد (عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۱: ۲۷۱).

و نیز فرموده‌اند: رسول خدا^(ص) فرموده‌اند نیکوترین مردم در ایمان، نیکوترین ایشان است در خُلق و مهربان‌ترین ایشان است با اهل خود و من مهربان‌ترین شما هستم با اهل خود.

همچنین، به نقل از رسول خدا^(ص) فرموده‌اند: «کسانی از شما که نزدیک‌تر باشند از من در نشستن در روز قیامت نیکوترین شماست در خُلق و نیکوکننده‌ترین شماست با خانواده خود» (صدوق، ۱۳۷۸، ج ۲: ۳۸). به نقل از امام سجاده^(ع) فرموده‌اند مردی، امیرالمؤمنین علی^(ع) را به خانه خود دعوت کرد. امام علی^(ع) فرمود با سه شرط دعوت تو را می‌پذیرم. آن مرد گفت: آن سه شرط کدام است؟ امام علی^(ع) فرمود: نخست آنکه

برای من چیزی از خارج به خانه نیاوری. دیگر آنکه بدون تعارف هر چه در خانه داری همان را برای من حاضر کنی و سوم آنکه خانواده‌ات را به زحمت نیندازی. عرض کرد آنچه شما فرمان دهید اطاعت می‌کنم. سپس علی^(ع) دعوت او را پذیرفت (حجازی، بی‌تا، ترجمه سجادیه: ۸۵) و نیز فرموده‌اند: «کسی که نعمت و تمکن دارد، باید به اهل و عیالش به خوبی رسیدگی کند» (همان: ۴۶۵).

کلمه «اهالی» جمع «اهل» به معنای خانواده‌ها نیز در سخن امام رضا^(ع) به کار رفته و درباره نیکی کردن به آنها توصیه شده آنجا که فرموده‌اند: «بُرُوا أَهْلِيكُمْ وَأَوْلَادَكُمْ جُمُعَةً إِلَى جُمُعَةٍ؛ در روزهای جمعه به همسر و فرزندان خویش نیکی کنید» (صدوق، بی‌تا: ۴۰۷).

گرچه در روایت مذکور «اهالیکم» همسران تن معنی شده، تفسیر آن به صورت «خانواده‌هایتان» منعی ندارد، در این صورت با توجه به آنکه «اولادکم» (فرزندانتان) از اعضای خانواده هستند و زیرمجموعه «اهالیکم» قرار دارند، اما به دلیل اهمیت از باب ذکر خاص بعد از عام دوباره مورد توجه قرار گرفته‌اند.

از جمله نکته‌هایی که از حدیث اشاره شده می‌توان به دست آورد، این است که مدیر خانواده باید روزی چون روز جمعه - که از اعیاد مهم اسلامی است - را برای توجه عاطفی و مادی ویژه خانواده قرار دهد و موجب نشاط و شادمانی آنها شود و از سوی دیگر، برای توجه به ارزش‌های دینی به جمعه توجه خاص کند، زیرا این امر در ایجاد صمیمیت و گرم شدن کانون خانواده اهمیت دارد. از همین رو، امام رضا^(ع) در روایت دیگری توصیه کرده‌اند که در روز عاشورا کار و کوشش برای امور دنیوی ترک شود و فرموده‌اند: «مَنْ تَرَكَ السَّعْيَ فِي حَوَائِجِهِ يَوْمَ عَاشُورَاءَ قَضَى اللَّهُ لَهُ حَوَائِجَ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ؛ هر کس در

روز عاشورا کار و کسبش را فروگذارد، خداوند حاجت‌های دنیا و آخرت او را برآورده کند» (عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۲: ۲۶).

همچنین، درباره زن که بی‌تردید از اعضای خانواده است، داشتن همسری خوب را که در غیاب شوهر حافظ جان و مال شوهرش باشد بهترین سود مؤمن دانسته و فرموده‌اند:

ما أفاد عبد فائدة خيرا من زوجة صالحة إذا رآها سرّته و إذا غاب عنها حفظته
فی نفسها و ماله...؛ برای بنده خدا چیزی سودمندتر از زن پارسا و شایسته
نیست. هرگاه به زوجه‌اش نظر کند خوشحال شود و هرگاه شوهر به
مسافرت رود، زن، ناموس و مال او را حفظ کند (همان: ۲۵۶).

در روایت دیگری امام رضا^(ع) به زن که از اعضای خانواده است توجه ویژه کرده و فرموده‌اند: «رسول خدا^(ص) فرموده‌اند خداوند متعال به زنان، مهربان‌تر از مردان است، هر مردی که به زنی از ارحامش محبت کند و موجبات خوشحالی او را فراهم کند، خداوند روز قیامت او را خوشحال می‌کند» (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۶: ۶).

استحکام نهاد خانواده در سخن و سیره امام رضا^(ع)

با توجه به اهمیت خانواده از دیدگاه اسلام، برای استحکام بنیان خانواده و جلوگیری از پاشیدگی آن تلاش‌هایی صورت گرفته و دستورالعمل‌هایی به چشم می‌خورد. از جمله راهکارهای محکم کردن روابط خانواده، دعای خوب اعضای خانواده در حق یکدیگر است؛ این دعاها به‌نوعی در ایجاد محبت و مهربانی بین افراد خانواده و تقویت ارزش‌های انسانی و ایمانی در بین آنها نقش بسزایی دارد؛ زیرا دعاکننده به‌نوعی به کسانی که ایشان را دعا می‌کند ابراز علاقه و محبت می‌کند. از همین رو، به گسترش مهربانی و محبت تأکید شده، چنان‌که در حدیث قدسی آمده:

نقش رزق حلال در استحکام نهاد خانواده ... ❖ ۱۴۱

اَنَا اللَّهُ أَنَا الرَّحْمَنُ خَلَقْتُ الرَّحِمَ وَ شَقَقْتُ لَهَا اسْمًا مِنْ أَسْمَائِي فَمَنْ وَصَلَهَا وَصَلْتُهُ
وَ مَنْ قَطَعَهَا قَطَعْتُ؛ من خداوندم، من مهربانم، خود مهربانی را آفریده‌ام و از آن
اسمی را برای خود برگزیده‌ام، هر کس آن را مراعات کند از او مراقبت و
حمایت می‌کنم و هر کس آن را قطع کند با او قطع رابطه خواهم کرد
(حاکم نیشابوری، ۱۴۰۶، ج ۴: ۱۵۸؛ نوری، ۱۴۰۸، ج ۱۵: ۲۴۳).

از جمله دلایل اهمیت خانواده و توجه اسلام به تحکیم آن، این است که معصومان گذشته از آنکه خود به خانواده توجه داشتند، به اهتمام و توجه به خانواده توصیه و سفارش می‌کردند؛ چنان‌که امام سجاده^(ع) فرموده‌اند: «همانا نزدیک‌ترین شما به خدا کسی است که اخلاقش نیکو و گشاده‌رو باشد و پسندیده‌ترین شما نزد خدا کسی است که به شایسته‌ترین نحوی به خانواده‌اش رسیدگی کند، همانا ارجمندترین شما نزد خدا با تقواترین شماست نزد او» (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۸: ۶۹).

با توجه به آنچه گذشت، توصیه‌ها و سفارش‌های گوناگون امام رضا^(ع) در رسیدگی به خانواده و توسعه سطح زندگی و رفاه ایشان، نشانگر اهتمام آن حضرت به محکم کردن بنیان خانواده است؛ چنان‌که فرموده‌اند: «لازم است که مرد مسلمان با زحمت‌های شبانه‌روزی خود رفاه خانواده‌اش را توسعه دهد تا ایشان (بر اثر محرومیت و مسائل زندگی) مرگ وی را آرزو نکنند» (عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۲: ۲۰۸).

در اهمیت استحکام بنیان خانواده همین بس که احادیث وارد شده در خصوص ادامه و نگهداری حیات خانوادگی دو برابر احادیثی است که به تشکیل خانواده تشویق کرده‌اند. این امر به آن دلیل است که ادامه و نگهداری حیات خانوادگی به مراتب دشوارتر از تشکیل خانواده است.

از جمله روش‌هایی که معصومان از جمله امام رضا^(ع) برای استحکام نهاد

❖ خانواده بر آن تأکید کرده‌اند، تشویق به روزی حلال و توصیه به پرهیز از خوردن مال حرام به اشکال و مصادیق گوناگون تقدیر معیشت و... است.

ارتباط روزی حلال با استحکام خانواده

نظر به اهمیت خانواده و استحکام آن، اسلام از روش‌های متنوع و گوناگونی برای این منظور بهره جسته، از جمله روش‌ها و راهکارهای محکم کردن خانواده، بهره گرفتن از روزی و مال حلال و پرهیز از خوردن مال حرام است. دلایل اهمیت نقش روزی حلال در استحکام بنیان خانواده در سخنان و سیره امام رضا^(ع) به قرار زیر است:

روزی حلال و صلۀ رحم

صلۀ رحم و پیوند با خویشاوندان به شکل‌های گوناگون در متون اسلامی از جمله سخنان و سیره امام رضا^(ع) مورد تأکید و توجه قرار گرفته است. صلۀ رحم به بازدید از خویشاوندان محدود نمی‌شود، بلکه با سلام کردن، دادن لیوان آب به دست خویشاوند، کمک‌های مالی به خویشاوند و... نیز انجام می‌شود، چنان‌که محمدبن عییدالله گوید حضرت رضا^(ع) فرمود: «اگر مردی از عمرش سه سال مانده باشد و صلۀ رحم انجام دهد، خداوند عمر سه ساله او را به ۳۰ سال تبدیل می‌کند و مشیت خود را به کار می‌بندد.»

همچنین، ابونصر بزنطی از حضرت رضا^(ع) روایت کرده که حضرت صادق^(ع) فرمودند: «با ارحام خود محبت و مهربانی کنید، ولو به شربت آبی باشد و بهترین نوع صلۀ ارحام رفع آزار و اذیت درباره آنان است.» صلۀ رحم، مرگ را به تأخیر می‌اندازد و محبت را در میان خانواده افزایش می‌دهد. همچنین، حسن بن علی و شای از حضرت رضا^(ع) روایت کرده که امام جعفر صادق^(ع) فرمودند ما نمی‌دانیم چیزی مانند صلۀ ارحام

باعث طول عمر می شود تا آنگاه که اگر مردی سه سال از عمرش باقی مانده باشد و صلۀ ارحام کند، عمرش ۳۰ سال به طول انجامد و اگر کسی ۳۳ سال از عمرش باقی باشد و او قطع رحم کند، عمرش به سه سال می رسد. همچنین، محمدبن فضیل صیرفی گوید حضرت رضا^(ع) فرمودند رحم آل محمد^(ص) به عرش پروردگار بستگی دارد و می گوید: بار خدایا، هر کس با من ارتباط برقرار کند، تو با او ارتباط برقرار کن و هر کس با من قطع رابطه کند، تو با او قطع رابطه کن. همین روش در ارحام مؤمنین نیز برقرار است. سپس این آیه شریفه را قرائت کردند «وَأَقْوَالَهُ الَّذِي تَسْأَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ» (نسا/۱).

طایبی نیز از حضرت رضا^(ع) روایت کرده که حضرت رسول^(ص) فرمودند هر کس انجام یک عمل را برای من تضمین کند، من انجام چهار عمل را برای او ضمانت می کنم؛ با ارحام خود رفت و آمد کند تا خداوند او را دوست بدارد، روزی اش را زیاد کند، عمرش را طولانی گرداند و او را داخل بهشت نماید. حضرت رضا^(ع) از پدرانش از امام حسین^(ع) روایت کرده که فرموده اند هر کسی دوست دارد مرگش به تأخیر افتد و روزی اش زیاد شود، باید صلۀ رحم به جای آورد.

همچنین، حسن بن علی و شا از حضرت رضا^(ع) از پدرانش از علی^(ع) روایت کرده که حضرت رسول^(ص) فرموده اند هنگامی که در شب معراج به آسمان ها رسیدم مشاهده کردم چند خویشاوندی به عرش پروردگار آویزان شده و از خویشاوندان خود شکایت می کنند. از آنها پرسیدم بین شما و آنها چند پدر فاصله است؟ گفتند: ما در پدر چهلیم به هم می رسیم. بنظری نیز گفته حضرت رضا^(ع) فرمود امام جعفر صادق^(ع) فرمودند صلۀ ارحام مرگ را به تأخیر می اندازد و موجب زیاد شدن مال و محبت خویشاوندان است (عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۱: ۲۶۷- ۲۶۵).

با توجه به آنکه یکی از راه‌های صلۀ رحم کمک مالی به خویشان است، بدیهی است که مال و روزی حلال در ایجاد محبت بین خانواده و استحکام آن نقش بسزایی دارد. از همین رو، امام رضا^(ع) درباره نقش صلۀ رحم در ایجاد محبت بین خانواده فرموده‌اند: «مُتْرَأَةٌ فِي الْمَالِ مُحَبَّةٌ فِي الْأَهْلِ؛ صلۀ رحم موجب افزایش مال و محبت بین خویشان است» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۱: ۸۸).

چنانچه کار، گروهی نباشد، یعنی رئیس خانواده در مقام مسئول معاش و رفاه خانواده، از طریق کار، درآمد و روزی حلال، معاش و رفاه خانواده را عهده‌دار شود، انفاق به خانواده و اداره معیشت ایشان به نوعی صلۀ رحم بوده و موجب دوستی و محبت می‌شود و در نتیجه به استحکام خانواده می‌انجامد. از طرفی، چنانچه گذشت، همسر می‌تواند با ایجاد محیط آرام و خوب خانواده، خوش‌رویی و حفاظت از دارایی شوهر که به نوعی مربوط به خانواده است، به استحکام خانواده کمک کند.

در تأیید این سخن، امام رضا^(ع) به مدح و ستایش چنین همسری اقدام کرده و فرموده‌اند: «برای بنده خدا چیزی سودمندتر از زن پارسا و شایسته نیست. هرگاه به زوجه‌اش نظر کند خوشحال شود و هرگاه شوهر به مسافرت رود، زن، ناموس و مال او را حفظ کند» (همان، ج ۲: ۲۵۶).

از جمله دلایلی که تأیید می‌کند از نظر امام رضا^(ع) کمک مالی نوعی صلۀ رحم است و در استحکام خانواده نقش دارد، اینکه آن حضرت نیکی به بستگان و رسیدگی به همسایگان را توصیه کرده و در پاسخ ابان بن ولید که از ایشان پرسید آیا انسان به جز زکات چیز دیگری هم از مال خویش باید بدهد؟ فرمودند: «نعم این ما قالَ اللهُ وَالَّذِينَ يَصِلُونَ مَا أَمَرَ اللهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ وَيَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ» (رعد/۲۱؛ همان، ج ۷۱: ۱۲۷).

با توجه به توصیه قرآن، معصومان و از جمله امام رضا^(ع)، رئیس خانواده نباید در خصوص اداره معاش و رفاه خانواده بر آنها منت گذارد، چنان که علی^(ع) فرموده‌اند: «ملاک المعروف ترک المنّ به؛ ملاک و معیار کار خوب، ترک منت‌گذاری به واسطه آن است» (هرچه بی‌منت‌تر، بهتر) (خوانساری، ۱۳۶۶، ج ۱: ۱۱۸) و نیز فرموده‌اند: «أَفْضَلُ الْعَطَاءِ تَرْكُ الْمَنْ؛ برترین بخشش و احسان، ترک منت است» (همان، ج ۲: ۴۰۵). در تأیید این سخن در ذیل تفسیر آیه «مَنْ لَسْتُمْ لَهُ بِرَازِقِينَ» (حجر/۲۰) طبرسی گفته: «ما در زمین برای شما اسباب روزی قرار دادیم و کسانی را هم که شما روزی‌دهنده آنها نیستید برای شما آفریدیم.» منظور از این کسان، خانواده یا غلامان و کنیزان است که انسان خیال می‌کند خودش آنان را روزی می‌دهد و حال آنکه خدا او و آنها را روزی می‌دهد (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۲: ۲۶۳).

از سوی دیگر، بر اساس توصیه امام رضا^(ع) هر فردی که مورد احسان قرار می‌گیرد باید از احسان‌کننده تشکر کند، بنابراین اعضای خانواده باید از رئیس خانواده تشکر کنند. بدیهی است که تشکر مزبور به نوعی در استحکام نهاد خانواده و ایجاد محبت، مؤثر است چنان که فرموده‌اند: «مَنْ لَمْ يَشْكُرِ الْمُنْعِمَ مِنَ الْمَخْلُوقِينَ لَمْ يَشْكُرِ اللَّهَ عَزَّوَجَلَّ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۶۸: ۴۴) خوب است که فرد دریافت‌کننده احسان به نوعی از احسان‌کننده تشکر و قدردانی کند.

چنانچه تحصیل مال حلال از راه کار گروهی باشد، رزق حلال نیز به نوعی در استحکام خانواده و ایجاد محبت بین ایشان مؤثر است، زیرا با توجه به گستردگی اشکال و مصادیق صلّه رحم می‌توان افراد فاقد شغل خانواده را به کار گرفت.

❖ روزی حلال و رعایت حقوق متقابل

در فرض گروهی بودن کار، با توجه به آنکه تعرض به حقوق و دارایی دیگران حتی اعضای خانواده مجاز نیست؛ اعضای خانواده موظف هستند به حقوق یکدیگر احترام بگذارند، از فریب یکدیگر و دیگر راههایی که موجب حرام شدن درآمد می شود خودداری ورزند، آنچه برای خود می پسندند برای دیگر اعضای خانواده نیز پسندند و آنچه برای خود نمی پسندند برای دیگر اعضای خانواده نیز پسندند. بدیهی است که رعایت متقابل این اصول و حقوق به استحکام خانواده کمک می دهد. از همین رو، امام رضا^(ع) رباخواری، مال حرام، کم فروشی در کیل و وزن و... را از گناهان کبیره دانسته و از آن نهی کرده اند (عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۲: ۵۰۱).

امام رضا^(ع) در فرضی که برخی از اعضای خانواده یتیم باشند، سخت گیری شدیدی نموده، از خوردن مال وی پرهیز داده و آن را از گناهان کبیره دانسته اند (همان) و فرموده اند:

إِيَّاكُمْ وَأَمْوَالَ الْيَتَامَى - لَا تَعْرَضُوا لَهَا وَلَا تَلْبَسُوا بِهَا - فَمَنْ تَعَرَّضَ لِمَالِ الْيَتِيمِ فَأَكَلَ مِنْهُ شَيْئًا - كَأَنَّمَا أَكَلَ جَذْوَةً مِنَ النَّارِ؛ از اموال یتیمان بپرهیزید، متعرض آنان نشوید و از آن برای خود پوشاک بپوشانید. پس کسی که متعرض مال یتیم شود و مقداری از آن را بخورد، مانند آن است که پاره ای از آتش خورده است (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۲: ۵)

همچنین فرموده اند: «إِنَّ اللَّهَ عَزَّوَجَلَّ وَعَدَّ فِي أَكْلِ مَالِ الْيَتِيمِ عُقُوبَتَيْنِ عُقُوبَةً فِي الدُّنْيَا وَعُقُوبَةً فِي الْآخِرَةِ؛ همانا خداوند عزوجل در خوردن مال یتیم دو عقوبت و جزای بد وعده فرموده است: یکی در دنیا و دیگری در آخرت» (همان: ۸).

همچنین فرموده اند:

خوردن مال یتیم به ستم، به علت های بسیاری که مستلزم فسادهای گوناگون است، حرام شده؛ نخستین آنها: چون مال یتیم را به ستم بخورد، به کشته شدن او کمک کرده... پس چون مال او را بخورد، بدان می ماند که به حتم او را کشته و به فقر و فاقه گرفتارش کرده است (صدوق، ۱۳۷۸، ج ۲: ۹۲).

روزی حلال و محبت به دیگران و خوشحال کردن ایشان

خوشحال کردن دیگران و محبت به آنها به خصوص اعضای خانواده از سوی معصومان از جمله امام رضا^(ع) تشویق و توصیه شده است. بدیهی است که خوشحال کردن دیگران از جمله اعضای خانواده و محبت به ایشان از راه های گوناگون از جمله توجه مالی از طریق روزی حلال امکان پذیر است. امام رضا^(ع) فرموده اند: «مَنْ فَرَّجَ عَنْ مُؤْمِنٍ فَرَّحَ اللَّهُ قَلْبَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ؛ هر کس گرفتاری مؤمنی را برطرف کند، خداوند دل او را در روز قیامت شاد کند» (محدث عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۶: ۳۷۲) و نیز به نقل از رسول خدا^(ص) فرموده اند: «رَأْسُ الْعَقْلِ بَعْدَ الدِّينِ التَّوَدُّ إِلَى النَّاسِ - وَاصْطِنَاعُ الْخَيْرِ إِلَى كُلِّ أَحَدٍ بَرٍّ وَفَاجِرٍ؛ سر عقل، پس از ایمان به خدا، جلب دوستی مردم است و نیکی کردن به هر آدمی؛ خوب یا بد» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۱: ۳۹۲؛ عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۱: ۴).

روزی حلال و پرهیز از حسد

حسد از جمله کارهای حرام است که خود از جمله انگیزه های غیبت است. شخص حسود به دلیل حسادتی که دارد همواره در صدد عیب جویی و تحقیر محسود است و از این راه حس خودخواهی خویش را اشباع می کند. راغب اصفهانی در تعریف غیبت گفته: «حسد آرزوی زوال نعمت از کسی است که سزاوار داشتن آن نعمت است و شخص حسود علاوه بر آرزوی قلبی، چه بسا کوشش در زوال آن نعمت می کند» (۱۴۱۲: ۲۳۴).

بدیهی است که وجود حسد در اعضای خانواده از جمله عوامل تهدیدکننده استحکام بنیان خانواده است و دوستی و محبت را از بین می‌برد و باعث کینه می‌شود، زیرا چنان‌که گذشت، حسد از جمله انگیزه‌های غیبت بین افراد است. در مقابل، ترک حسد که در اخلاق از آن با نام «نصیحت» یا خیرخواهی تعبیر می‌شود، باعث ایجاد محبت بین افراد جامعه از جمله اعضای خانواده می‌شود. از این رو، اعضای خانواده از اینکه عضو دیگری از روزی حلال و امکانات مالی برخوردار است، ناراحت نمی‌شوند، بلکه خوشحال می‌شوند. از همین رو، امام رضا^(ع) از حسادت پرهیز داده، نصیحت و خیرخواهی را تشویق کرده و فرموده‌اند: «لَيْسَ لِيَخِيلِ رَاحَةً وَلَا لِحُسُودٍ لَذَّةً؛ هیچ خسیسی آرامش ندارد و هیچ حسودی در زندگی لذت نمی‌برد» (عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۱: ۲۸۶).

از روایت مذکور برمی‌آید که حسد، آرامش حسود را از بین می‌برد و موجب بی‌قراری وی می‌شود. بدیهی است که آرام نبودن برخی از اعضای خانواده به دیگر اعضا نیز لطمه می‌زند و موجب سستی بنیان خانواده می‌شود.

روزی حلال و رضایتمندی

رضا به قضای الهی برترین مقام دین و شریف‌ترین مراتب مقربان و عظیم‌ترین درهای رحمت خداست و هر که از آن در، داخل شود، به بهشت درآید. خداوند می‌فرماید: «رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ؛ خدا از ایشان خشنود است و ایشان از خدا خشنودند» (مائده/۱۲؛ توبه/۱۰۱؛ مجادله/۲۲؛ بینه/۸).

داشتن فضیلت رضا موجب آرامش و تحمل سختی‌ها، نارسایی‌ها و شکست‌ها می‌شود. ممکن است افراد جامعه یا اعضای خانواده در زندگی خود با سختی‌ها، نارسایی‌ها، فشارهای مادی و شکست‌هایی روبرو شوند، تحمل نکردن این موارد ممکن است به استحکام بنیان خانواده لطمه بزند و پایه‌های خانواده را متزلزل کند. برعکس، رضایتمندی و خشنودی از وضع موجود و تحمل شدید، فشارهای مادی و... موجب استحکام بنیان خانواده و بهداشت روانی می‌شود.

امام رضا^(ع) نیز در خصوص اهمیت و نقش رضایتمندی فرموده‌اند: «هر کس به مال اندک حلال راضی باشد، هزینه‌های زندگی وی کاهش می‌یابد، خانواده‌اش نعمت یابند، خداوند او را به درد و درمان دنیا بینا کند و او را سالم از دنیا به بهشت ببرد» (عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۱: ۲۷۲) و نیز فرموده‌اند: «هر کس به رزق کم راضی و خشنود باشد، خداوند از عمل اندک او راضی خواهد شد» (همان: ۲۱۹).

روزی حلال و قناعت

قناعت از جمله فضائل اخلاقی و از جمله ویژگی‌های افراد مؤمن و از امتیازهای انسان‌های بافضیلت است. افراد خودساخته و آراسته دارای روحیه قناعت و عزت‌اند و در پرتو این روحیه عالی هیچ‌گاه چشم طمع به مال و منال دیگران ندوخته و برای کسب مال و مقام، شخصیت والای خویش را خرد نمی‌کنند. افراد قانع در زندگی به مقدار ضرورت و کفاف بسنده می‌کنند و به کمتر از آن نیز خشنودند.

راغب اصفهانی در تعریف قناعت گفته: «قناعت اکتفا به مقدار ناچیزی از وسایل زندگی در حد ضرورت و نیاز است» و در جای دیگر گفته: «قناعت، راضی بودن به کمتر از مقدار کفاف است.» طریحی در تفسیر حد کفاف گفته: «کفاف، آن اندازه از

❖ امکانات زندگی است که انسان را از دیگران بی‌نیاز کند و او را از سؤال و دريوزگی بازدارد» (راغب‌اصفهانی، ۱۴۱۲: ۶۸۵). قناعت به هر دو معنی از جمله صفت‌های عالی انسانی و فضائل اخلاقی است.

بدیهی است که وجود چنین صفتی در اعضای خانواده به محبت بین ایشان و استحکام بنیان خانواده می‌انجامد؛ از همین رو، در متون اسلامی به شکل‌های گوناگون تشویق شده است، چنان‌که امام رضا^(ع) فرموده‌اند: «مال جز با چند خصلت گرد نمی‌آید: با بخل شدید، آرزوی دراز، حرص چیره، قطع رحم و برگزیدن دنیا بر آخرت» (صدوق، ۱۳۷۸، ج ۱: ۲۷۶) و نیز فرموده‌اند: «هر کس به روزی کم قناعت نکند و همواره در صدد ازدیاد اموال و ثروت برآید، باید همواره در کار هم بیشتر فعالیت داشته باشد و هر کس به روزی کم قانع باشد، در کارها هم کمتر فعالیت خواهد کرد» (عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۱: ۲۶۸).

روزی حلال و پرهیز از تکلف یا ساده‌زیستی

تکلف به معنای به خود بستن و خود را به مشقت انداختن است. در مذمت تکلف همین بس که حضرت علی^(ع) فرموده‌اند: «شَرُّ أصدقَائِكَ مَنْ تَكَلَّفَ لَهُ؛ بدترین دوستان آن کس است که آدمی مجبور است در معاشرت با او خود را به زحمت و تکلف اندازد» (خوانساری، ۱۳۶۶، ج ۴: ۱۷۰). از همین رو گفته‌شده از جمله خصلت‌های پیامبر^(ص) آن بود که ساده و بی‌تکلف زندگی می‌کرد، سخن می‌گفت و غذا می‌خورد. در عین حال، مقید بود همیشه پاکیزه، نظیف و معطر باشد. بسیار ساده و بی‌تکلف جامه می‌پوشید. یکی از اصول زندگی آن حضرت، سادگی و پرهیز از تکلف بود (مطهری، بی‌تا، ج ۲۲: ۱۲۷).

بدیهی است که هرچند درآمد شخص حلال باشد، تکلف در هزینه کردن آن موجب از بین رفتن محبت بین خانواده، چشم و هم چشمی و دشواری در زندگی و سستی بنیان خانواده می شود.

نتیجه گیری

- خانواده، استحکام آن، اقتصاد، محبت و دوستی از دیدگاه اسلام اهمیت خاصی دارند. این نکته را می توان از سخنان و سیره امام رضا(ع) و دیگر معصومان نتیجه گرفت.
۱. رزق و روزی حلال در موارد زیادی در استحکام نهاد خانواده، اثرگذار است.
 ۲. همه روش های استفاده شده برای استحکام نهاد خانواده، به نوعی به ایجاد محبت و دوری کردن از کینه، دشمنی، صفا و صمیمیت برمی گردند.
 ۳. در صورت مستحکم بودن نهاد خانواده، فواید مادی و دنیوی (آرامش و رفاه) و فواید اخروی عاید خانواده و جامعه می شود.
 ۴. استحکام نهاد خانواده، رفاه و بهبودی وضع اقتصادی خانواده تأثیر متقابل بر یکدیگر دارند.

منابع و مأخذ

قرآن کریم.

- ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، (۱۴۰۴). *تحف العقول عن آل الرسول* (ص)، چاپ دوم، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ابن عجبیه، احمد بن محمد، (۱۴۱۹). *البحر المدید فی تفسیر القرآن*، قاهره: نشر دکتر حسن عباس زکی.
- ابن فهد حلّی، (۱۴۰۷). *عدة الداعی و نجاح الساعی*، چاپ اول، قم: دارالکتاب اسلامی.
- ابن منظور مصری، محمد بن مکرم، (۱۴۱۴). *لسان العرب*، چاپ سوم، بیروت: دار صادر.
- انصاری، مرتضی بن محمد امین، (۱۴۱۵). *صراط النجاة المحشی*، چاپ اول، بی جا: کنگره جهانی شیخ انصاری.
- حاکم نیشابوری، محمد بن محمد، (۱۴۰۶). *مستدرک الحاکم*، بیروت: دارالمعرفه.
- خضیری، زینب محمود، (۱۹۹۱). *فلسفة التاريخ عند ابن خلدون*، قاهره: دارالثقافه للنشر و التوزیع.
- خمینی (امام)، روح الله، (۱۴۲۴). *توضیح المسائل المحشی*، چاپ هشتم، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- خوانساری، آقا جمال، (۱۳۶۶). *شرح آقا جمال خوانساری بر غرر الحکم*، چاپ اول، تهران: دانشگاه تهران.
- دیلمی، حسن، (۱۴۱۲). *ارشاد القلوب*، چاپ اول، قم: رضی.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، (۱۴۱۲). *المفردات فی غریب القرآن*، چاپ اول، بیروت دمشق: دارالعلم الدار الشامیة.
- حجازی، علاء الدین، (بی تا). *صحیفه سجادیه*، چاپ اول، مشهد: ندای اسلام.
- صدوق، ابو جعفر محمد بن علی بن بابویه، (۱۳۷۸). *عیون اخبار الرضا*، چاپ اول، تهران: جهان.
- صدوق، ابو جعفر محمد بن علی بن بابویه، (بی تا). *فقه الرضا*^(ع)، *المؤتمر العالمی للامام الرضا*^(ع)، بی جا: تحقیق مؤسسه آل البیت.
- طباطبایی، محمد حسین، (۱۴۱۷). *المیزان فی تفسیر القرآن*، چاپ پنجم، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طبرسی، فضل بن حسن، (۱۳۷۲). *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*، چاپ سوم، تهران: خیابان ناصر خسرو.
- طبرسی، فضل بن حسن، (۱۳۷۷). *تفسیر جوامع الجامع*، چاپ اول، تهران: دانشگاه تهران و مدیریت حوزه علمیه قم.
- عطار دی، عزیز الله، (۱۴۰۶). *مسند الامام الرضا*^(ع)، چاپ اول، مشهد: آستان قدس رضوی.
- فتال نیشابوری، محمد بن فتال، (۱۴۲۳). *روضه الواعظین*، چاپ اول، قم: دلیل ما.

نقش رزق حلال در استحکام نهاد خانواده ... ❖ ۱۵۳

- فخر رازی، ابو عبدالله محمد بن عمر، (۱۴۲۰). *تفسیر مفاتیح الغیب*، چاپ سوم، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
قریشی، علی اکبر، (۱۳۷۱ش). *قاموس القرآن*، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
کلینی، ابوجعفر محمد بن یعقوب، (۱۳۶۲). *الکافی*، چاپ دوم، تهران: اسلامیه.
محدث عاملی، محمد بن حسن، (۱۴۰۹). *تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه*، چاپ اول، قم: آل البیت.
مجلسی، محمد باقر، (۱۴۰۳). *بحار الانوار*، چاپ دوم، بیروت: مؤسسه الوفا.
مصطفوی، حسن، (۱۳۶۰). *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
مطهری، مرتضی، (بی تا). *مجموعه آثار*، تهران: صدرا.
مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۷۴ش). *تفسیر نمونه*، چاپ اول، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
نوری، حسین، (۱۴۰۸). *مستدرک الوسائل*، چاپ دوم، بیروت: مؤسسه آل البیت.